

1 O (TRESTU) ODNĚTÍ SVOBODY

Důvod, proč se vůbec bavíme o vězeňství, je skutečnost, že ta nejzávažnější porušení společenských pravidel i dnešní postmoderní společnost trestá odnětím svobody. Svobodu přitom považujeme za ten nejvzácnější statek, který má každý z nás k dispozici. Jen těžko můžeme porozumět podstatě a problémům vězeňství, pokud neporozumíme tomu, z jakých důvodů, jak a koho zbavujeme svobody a s jakými obtížemi se při ukládání trestů potýkáme. Pouze pokud pochopíme, jak jsme se dostali do situace, ve které se dnes nacházíme, budeme schopni vyhodnocovat míru současných problémů a přemýšlet nad možnými cestami do budoucna.

V této knize se proto nejdříve krátce věnujeme postavení trestu odnětí svobody v rámci trestních sankcí, které stát nabízí. Poté popisujeme, proč trestáme zrovna odnětím svobody a k dosažení kterých cílů by se v průběhu odnětí svobody vězeňský systém měl upínat. Následuje krátké podání historie vězeňství v České republice a ve světě, které alespoň v základních obrysech poskytne odpověď na to, proč jsme se ocitli tam, kde jsme. Poslední dvě podkapitoly popisují zvláštní povahu vězeňství. Text je přitom doplněn o výsledky výzkumů týkajících se efektivity odnímání svobody z hlediska recidivy.

1.1 Postavení trestu odnětí svobody v rámci dalších trestních sankcí

Po zrušení trestu smrti je trest odnětí svobody tím nejpřísnějším trestem, který stát může uložit. Představuje nejzásadnější zásah do života jednotlivce, který si demokratický právní stát může dovolit. Omezuje odsouzené na hodnotě pro člověka nejcennější: jeho svobodě. Byť je trest odnětí svobody jediným univerzálním trestem, tedy trestem, který lze uložit za jakýkoliv trestný čin, není nepodmíněný trest odnětí svobody nejčastěji ukládaným trestem. Toto je důsledkem zásady subsidiarity přísnější trestní sankce, dle které přísnější (odsouzenému způsobující větší újmu) sankci lze uložit pouze tehdy, pokud nepostačí uložení mírnější sankce.¹ Zejména v průběhu posledních desetiletí byly proto konstruovány jednotlivé tresty, které buďto odsouzené omezují na svobodě jen částečně, nebo mají směřovat k vyšší ochraně společnosti bez nutnosti uvěznění odsouzeného.

¹ Ustanovení § 38 odst. 2 tr. zákoníku.

První skupina trestů byla konstruována tím způsobem, že odsouzené omezují v jejich životech, ale nikoliv tak výrazně, aby se míra zásahu do jejich života vyrovnala uvěznění. Trest obecně prospěšných prací, peněžitý trest i trest domácího vězení limitují odsouzeného ve vybraných oblastech života. Má-li odsouzený vykonat trest obecně prospěšných prací, výrazněji jej to omezuje z hlediska možnosti trávení svého volného času, v průběhu kterého má tento trest vykonat. Je-li odsouzenému uložen peněžitý trest, je uložen skrze počet denních sazeb, které by měly odrážet tzv. přebytečný příjem. Tedy příjem, který odsouzený nepotřebuje pro naplnění základních potřeb. Odsouzenému je odebrána plná svoboda nakládat se svými výděly, kdy po určitou část života by měl pracovat pouze s cílem naplnění základních potřeb. Nejsilnějším zásahem je pak trest domácího vězení, který se svojí podstatou blíží trestu odnětí svobody. Odsouzenému je sice umožněno setrvat na svobodě, ale vyjma výkonu zaměstnání a několika dalších výjimek² se musí zdržovat uvnitř svého obydlí.

Uvedené tři alternativní tresty reprezentují snahu státu odnímat jen vybrané svobody v případech, ve kterých není nutné osobu uvěznit. Trest odnětí svobody se vztahuje k alternativním trestům skrze přiměřenost zásahu do života odsouzeného vzhledem k spáchanému trestnému činu. Nejmenším zásahem je odebrání části prostředků, závažnějším pak přinucení vykonávat určitou práci a nejsilnějším omezením, kdy je odsouzený stále na svobodě, je omezení svobody pohybu během volného času. Trest odnětí svobody by tak z hlediska přiměřenosti měl být ukládán až tehdy, pokud by mírnější omezení na různých svobodách nebyla spravedlivá. Trest odnětí svobody je z daného úhlu pohledu koncipován jako trest, který má být odplatou za ty nejzávažnější porušení pravidla společnosti.

Druhou skupinou trestů, které lze uložit místo trestu odnětí svobody, jsou ty, které mají vést odsouzené k dodržování zákonných pravidel (někdy i společenských, jako např. pracovat), a to buďto prostřednictvím snahy o převýchovu odsouzeného či skrze omezení možnosti páčání další trestné činnosti. Trest odnětí svobody se snaží naplňovat oba tyto principy, když každému odsouzenému stanoví konkrétní program zacházení³ a přitom mu zamezuje páchat trestnou činnost vně vězeňských zdí. Toto vyjadřuje zákon o VTOS, když popisuje jeho účel: „Účelem (...) je prostředky stanovenými tímto zákonem působit na odsouzené tak, aby snižovali nebezpečí recidivy svého kriminálního chování a vedli po propuštění soběstačný život v souladu se zákonem, chránit společnost před pachateli trestných činů a zabránit jim v dalším páčání trestné činnosti.“⁴

Trestní právo za účelem ochrany společnosti disponuje tresty, které mají reagovat na rizikové faktory v životě konkrétních pachatelů. Ty směřují primárně k snížení nebezpečí, že trestná činnost bude páčána dále. Jedná se o tresty zákazu konkrétní činnosti (např. řízení dopravního prostředku či podnikání), zákazu pobytu

² Např. péče o nezletilé děti či návštěvy bohoslužeb (§ 60 odst. 4 tr. zákoníku).

³ Ve vězeňské praxi se setkáme s označením PZ.

⁴ Ustanovení § 1 odst. 2 zák. o VTOS.

v určité lokalitě vyjma bydliště odsouzeného, zákazu vstupu na sportovní, kulturní a jiné společenské akce týkající se např. trestných činů páchaných na fotbalových zápasech či propadnutí věci. Omezuje se tedy okruh aktivit, možnosti pohybu či účast na různých událostech. Odsouzenému se také odebírají konkrétní věci, které by mohl do budoucna užít ke spáchání trestné činnosti. Tyto tresty opět reflektují zásadu subsidiarity přísnější trestní sankce, když předvídají, že pokud je možné snížit riziko recidivy odsouzeného jinými způsoby než kompletním odnětím svobody, tak je nutné omezit právě a pouze konkrétní oblasti lidského života.

Ne vždy je nicméně vhodným přístupem omezování skrze represí. Trestní zákoník proto předvídá tresty a opatření, která mají vést k nápravě pachatele. Jedná se primárně o dohled vykonávaný Probační a mediální službou, v průběhu kterého je odsouzený nejen kontrolován a sledován, ale má mu být též poskytováno vedení a pomoc. Dohled může být uložen primárně společně s podmíněně odloženým trestem odnětí svobody, s podmíněným upuštěním od potrestání či s podmíněným propuštěním. Vedle toho mohou být odsouzenému uložena různá přiměřená omezení a povinnosti, jako např. neužívat drogy či nepít alkohol, navštěvovat psychologické poradenství či se veřejně omluvit poškozenému. Daná opatření tak mají, byť z donucení, vést k nápravě pachatele a nikoliv k pouhému omezení možností páchat trestnou činnost.

Výše zmíněné rozřazení trestů do skupiny sloužících primárně k odplatě (resp. naplnění absolutních účelů trestů) a do skupiny mající za cíl napravit pachatele a omezit jeho možnosti dál páchat trestnou činnost (naplnění relativních účelů trestů), je pouze přibližné. I zákaz činnosti se někdy používá jako omezení svobody s cílem pachatele zasáhnout na způsobu jeho života. Příkladem je možnost uložit tento trest za trestný čin zanedbání povinné výživy (§ 196a tr. zákoníku). Naopak domácí vězení jistě plní i inkapacitační funkci, když odsouzený v jeho průběhu nemůže svůj volný čas trávit mimo domov, kde by mohl páchat trestnou činnost. Některé instituty, např. elektronický monitoring, pak usnadňují zároveň kontrolu omezení určitých svobod (v případě domácího vězení) a přitom upozorňují odsouzené, že může být výrazně jednodušší odhalit jejich trestnou činnost, jelikož je jejich pohyb neustále sledován.

Speciální místo pak zastávají dva další tresty: vyhoštění a podmíněně odložený trest odnětí svobody. Oba svým způsobem obcházejí buďto snahu o omezení odsouzeného na jeho svobodách nebo reakci na rizikové faktory či vedení odsouzeného k nápravě. Vyhoštění spočívá primárně v ochraně společnosti jednoho státu. Na rozdíl od zákazu pobytu nereaguje na konkrétní rizikové faktory odsouzeného. Podmíněný trest odnětí svobody se snaží působit na odsouzeného čírou hrozbou trestu. Odsouzený ví, že pokud bude dále páchat trestnou činnost, tak mu vedle uložení nového trestu bude hrozit nařízení výkonu dosud podmíněného trestu odnětí svobody. Podmíněný trest má sloužit jako pověstný Damoklův meč, který visí nad odsouzeným a odrazuje jej od páchaní další trestné činnosti. Problémem zde je, že kriminologický výzkum nepodporuje tezi, že by hrozba přísnějším trestem výrazně snižovala trestnou činnost, či že by podmíněný trest byl efektivnější než ten

nepodmíněný.⁵ Jiné účely podmíněný trest přitom nemá.⁶ Ukládání podmíněného trestu je tak určitým zjednodušením si práce, kdy odsouzený není takřka nijak omezován na svých svobodách a ani nejsou činěna opatření, která by vedla k specifickým reakcím na rizika a potřeby odsouzeného. Přesto nejčastěji ukládaným trestem je podmíněný trest ukládaný jako samostatný trest, tedy bez toho, aby společně s ním byly uloženy další tresty.

Dalším druhem trestních sankcí jsou ochranná opatření. Ta pamatují na situace, kdy je spáchán trestný čin, ale z různých důvodů, zejména kvůli úplné či částečné nepřičetnosti pachatele, není na místě morálně odsoudit dané jednání ani pachateli působit újmu. Zároveň však společnost musí reagovat na nebezpečnost konkrétního pachatele či věci, a proto umožňuje činit určitá opatření s cílem výhradně chránit společnost. V takových případech je pachateli buďto uloženo ochranné léčení v ústavní či ambulantní podobě nebo mu je v nezávažnějších případech uložena zabezpečovací detence. Na rozdíl od trestů jsou tyto ochranné sankce ukládané na dobu neurčitou, dokud to vyžaduje ochrana společnosti, přičemž tento požadavek je pravidelně přezkoumáván.

Poslední ochranné opatření je ochranná výchova. Ta se vztahuje pouze na mladistvé, kterým jsou též ukládány kompletně odlišné tresty nazývané se opatření. Cílem zákona o soudnictví ve věcech mládeže není snaha o odplatu či způsobení újmy, ale o zamezení recidivy, čemuž odpovídá i struktura užitých opatření. Mladistvým lze uložit různá výchovná, ochranná a trestní opatření. U posledně zmíněných se k mladistvým přistupuje výrazně mírněji než k dospělým. Uložení trestního opatření odnětí svobody mladistvému je možné jen ve velmi výjimečných případech. Slovy zákona o soudnictví ve věcech mládeže pokud by „uložení jiného trestního opatření zjevně nepostačovalo k dosažení účelu tohoto zákona“ (§ 31 odst. 2).

Trest odnětí svobody, tak jak je zasazen do systému trestů v České republice, by tedy měl být až tou poslední zvažovanou možností v okamžiku, kdy buďto není přiměřeně pachatele omezit na svobodě mírnějšími prostředky či pokud je riziko recidivy pachatele příliš vysoké a ostatní tresty by neměly dostatečný vliv na snížení tohoto rizika. Zákonodárce se v posledních třiceti letech snaží ztěžovat možnost uložení nepodmíněného trestu odnětí svobody právě s cílem preference uložení jiných trestů, které by dostačovaly (viz § 55 odst. 2 tr. zákoníku). Tohoto účelu dosáhl. v České republice je do vězení posíláno málo osob v porovnání s ostatními evropskými státy. Je před ním nicméně stále mnoho práce z hlediska omezení aplikace

⁵ PATERNOSTER, R. How Much Do We Really Know about Criminal Deterrence? *Journal of Criminal Law & Criminology*. 2010, roč. 100, č. 3, s. 765–823; AARTEN, P. G. M, DENKERS, A., BORGERS, M. J., van der LAAN, P. H. Suspending re-offending? Comparing the effects of suspended prison sentences and short-term imprisonment on recidivism in the Netherlands. *European Journal of Criminology*. 2014, roč. 11, č. 6, s. 702–722.

⁶ Ostatních účelů se dosahuje např. uložením dohledu, přiměřených omezení či povinností nebo pouze částečným odložením výkonu trestu odnětí svobody, který je možný v mnoha státech, viz FREIBERG, A. Suspended sentences in Australia: Uncertain, unstable, unpopular, and unnecessary. *Law and Contemporary Problems*. 2019, roč. 82, č. 1, s. 85.

odnětí svobody: Vykonávané tresty jsou často příliš dlouhé, k čemuž přispívá jak ukládání delších nepodmíněných trestů recidivistům (např. i za bagatelní majetkovou trestnou činnost), tak velmi časté ukládání podmíněných trestů, jejichž výkon je nařízen po odsouzení za další trestnou činnosti k nepodmíněnému trestu, přičemž odsouzení následně vykonávají několik na sebe navazujících trestů odnětí svobody.⁷ Nelze proto dojít k závěru, že by byl v současnosti dostatečně naplněn požadavek subsidiarity přísnější sankce.

OKÉNKO – KDO TY LIDI DO VĚZENÍ ZAVÍRÁ? (ONDŘEJ KUBŮ):

Co se děje v mysli té osoby, bez jejíhož rozhodnutí se nikdo ve výkonu trestu odnětí svobody neoctne? Když soudce poprvé otevře nový spis, který mu přistál na stole, obvykle si nejprve povzdechne. Přeci jenom je to pro něj další práce a on musí rozhodovat průměrně téměř jeden případ denně během celého roku, byť naštěstí jen v pracovních dnech. Následně se ale sebere a přečte si celý spis pěkně „od desek k deskám“, aby se seznámil s celým příběhem. Teprve když usoudí, že se případ bude ubírat směrem k projednání otázky viny, přichází na řadu uvažování, jak na případné provinění reagovat. Přemýšlení o otázce trestu má mnoho rozličných poloh a zohledňuje množství různých okolností vymezených trestním zákoníkem. Dá se však říci, že soudce téměř v každém řešeném případě uvažuje nějakým způsobem i o nepodmíněném trestu odnětí svobody. Existuje jen naprosté minimum případů, ve kterých vězení nějakým způsobem není ve hře.

Na úplném začátku příprav posuzování otázky trestu stojí úvahy o tom, zda i při shledání viny dotyčného je vůbec zapotřebí ukládat trest. Malá část případů končí bez uložení jakéhokoliv trestu, a to zejména při úplném nebo podmíněném zastavení trestního stíhání.

Pokud soudce vyloučí přípustnost či vhodnost uvedených procesních alternativ k odsouzení, zvažuje dále ukládání alternativních druhů trestů. Možnost uvěznění obžalovaného je pak v daném rozhodování už vždy přítomna, a to nejméně ve dvojím smyslu. Jednak v tomto případě funguje jako určitý referenční rámec pro druh a výměru vybíraného alternativního trestu. Trestní zákoník závažnost jednotlivých trestných činů, resp. jejich kvalifikovaných skutkových podstat, poměřuje právě sazbou trestu odnětí svobody. Kromě toho právě trest odnětí svobody zpravidla nahrazuje některý z běžně v úvahu přicházejících alternativních trestů (podmíněně odložený trest odnětí svobody, trest obecně prospěšných prací, trest domácího vězení či trest peněžitý). Proto právě uvažovaná výměra trestu odnětí svobody, který by jinak bylo možné uložit, představuje dobrý odrazový můstek pro výběr alternativního trestu.

⁷ NEJVYŠŠÍ STÁTNÍ ZASTUPITELSTVÍ. Zvláštní zpráva věznic. [online]. [cit. 17. 6. 2021]. Dostupné z: https://verejnazaloba.cz/wp-content/uploads/2020/01/zvl_zprava_veznice25_09_2019.pdf, s. 11–34.

Ve výhledu na takový druh trestu se soudce poměrně často přistihne při myšlence, kolik práce ho čeká, pokud pachateli alternativní trest skutečně uloží. Tuší totiž, že se pak s odsouzeným ještě několikrát potká při veřejných zasedání, při nichž ho bude přesvědčovat, aby dostal povinností souvisejícím s výkonem takového trestu. Lze očekávat, že ho bude třeba opakovaně a čím dál důrazněji vyzývat, aby alespoň po řadě měsíců od spáchání trestného činu nahradil škodu způsobenou trestným činem, začal splácet alespoň splátky peněžitého trestu, přes počáteční laxnost už konečně odpracoval trest obecně prospěšných prací, nebo že je už nejvyšší čas přestat porušovat trest domácího vězení. Takto profesně deformované očekávání ovšem není tím hlediskem, které by ho mělo od výběru alternativ odradit, a dobrý soudce se uvedené lehké skepsi ze zásady nepoddá. Druhým momentem v jeho uvažování, který s vězením také přímo souvisí, bude zvážení právě situace, že z nějakého důvodu přes výše uvedené úsilí soudce, a ještě vyšší úsilí probačních úředníků, nakonec nedojde k řádnému vykonání alternativního trestu. Odsouzený tak bude muset v důsledku toho náhradou vykonat právě trest odnětí svobody. Soudce musí zvažovat to, zda i v takovém případě bude „následně získaný“ trest odnětí svobody i nadále přiměřený okolnostem, které už jsou naopak pro uložení trestu podstatné.

Teprve pokud soudce vyloučí i uložení vhodných alternativ k nepodmíněnému trestu odnětí svobody, přistupuje k ukládání právě tohoto druhu trestu. Zdálo by se tedy, že se soudce do poslední chvíle snaží uložit jiný než nepodmíněný trest odnětí svobody. Po přečtení této knihy bude mít čtenář možná jasnější představu, proč je ale uvedený způsob uvažování v zásadě vždy na místě. Na druhou stranu asi není v pořádku, pokud začne na „neuložení“ trestu odnětí svobody vynakládat mnohem větší úsilí soudce než obžalovaný. Dle mé zkušenosti zhruba ve stejném počtu případů jako je těch, kdy je trestní stíhání zcela nebo podmíněně zastaveno, pachatel trestné činnosti trestnímu soudci jeho rozhodování výrazně „ulehčí“, neboť s ohledem na závažnost trestné činnosti a minulost pachatele je poměrně jasné, že v daném případě to jinak nepůjde. Ke slovu se dostává onen trest nejvíce obávaný. Co ale ten přinese do života odsouzeného člověka, se rozebírá na následujících stránkách.

Pro další studium:

- GŘIVNA, T., SCHEINOST, M., ZOUBKOVÁ, I. a kol. *Kriminologie*. Praha: Wolters Kluwer, 2019.
- HULMÁKOVÁ, J. *Trestání delikventní mládeže*. Praha: C. H. Beck, 2013.
- KALVODOVÁ, V. *Trest odnětí svobody a jeho výkon*. Praha: Wolters Kluwer, 2016.
- SCHEINOST, M., VÁLKOVÁ, H. a kol. *Sankční politika a její uplatňování*. Praha: IKSP, 2015.
- ŠÁMAL, P. a kol. *Trestní právo hmotné*. Praha: Wolters Kluwer, 2016.

1.2 Proč trestáme odnětím svobody a účel výkonu trestu odnětí svobody

Ptáme-li se na otázku, jaký má smysl odnímat svobodu pachatelů, pokládáme ve skutečnosti otázky dvě. Tou první se ptáme na to, proč když rozhodujeme, jak pachatele potrestat, mu odnímáme právě svobodu? Druhou pak je, jakmile pachatelů svobodu odejmeme, o naplnění jakého smyslu se máme snažit? Zatímco první otázka se ptá po účelu uložení trestu – tedy proč ukládáme trest odnětí svobody – druhá se zabývá účelem výkonu trestu – tedy jakmile odsouzení jsou již ve výkonu trestu odnětí svobody, tak jaký účel má tento trest naplňovat.

Na první pohled se může zdát, že popsané dva účely jsou shodné. Ukládáme-li trest odnětí svobody, tak to děláme s určitým účelem, např. aby se odsouzený podrobil konkrétnímu programu, aby se napravil nebo aby neohrožoval společnost. To je nicméně příliš zjednodušený náhled. Jak jsme naznačili výše, trest odnětí svobody má být uložen primárně tehdy, pokud je určité jednání natolik závažné, že jedinou přiměřenou odpovědí je odnětí svobody nebo existuje-li u pachatele vysoké riziko recidivy. Jestliže bychom akceptovali tezi, že se shoduje účel uložení a výkonu trestu, tak jaký by byl účel výkonu trestu u pachatelů, u kterých byl trest odnětí svobody uložen z důvodu přiměřenosti k spáchanému trestnému činu? Měl by v daném případě pachatel primárně zažívat útrapy, které alespoň částečně vyváží újmu, kterou způsobil? A jestliže byl uložen trest odnětí svobody z důvodu zamezení páčání trestné činnosti vně vězeňských zdí, dostačuje hlídat perimetr věznic?

Když stanovujeme účel výkonu trestu odnětí svobody, který je odlišný od účelu uložení trestu, v mnohém postupujeme pragmaticko-utilitárně. Naprostá většina odsouzených, kteří vykonávají trest odnětí svobody, budou po kratší či delší době propuštěni, a snahou společnosti je, aby docházelo k co nejméně trestným činům. Proto se stát musí snažit, aby se s odsouzenými ve výkonu trestu odnětí svobody pracovalo a aby toto jednání směřovalo k snižování rizik opakovaného páčání trestné činnosti. Výkon trestu má být orientován od prvního dne na nápravu pachatele. Alison Liebling, ředitelka Centra vězeňských studií na Cambridgeské univerzitě, tento rozdíl rozlišuje tak, že pachatelé nejsou ve vězení pro trest, ale za trest.⁸ Trest jim byl uložen a spočívá v odejmutí osobní svobody; jaký účel však má být dán času, který pachatelé stráví ve výkonu trestu odnětí svobody, je naprosto odlišná otázka.

Zatímco výkon trestu má být orientován na nápravu odsouzeného, je otázkou, jak často má být ukládán trest odnětí svobody s cílem napravit odsouzeného. Jedním z důvodů, proč by takto trest mohl být ukládán, je, že dle soudu by se pachatel měl podrobit určitému programu. Než přijmeme tuto tezi, je nutné se zeptat, zda by nebylo možné, aby se pachatel podrobil danému programu, aniž by musel být ve výkonu trestu odnětí svobody. Pokud určité programy existují jen ve věznicích,

⁸ Jiné Právo. *O měření kvality věznic, jejich legitimitě či budoucnosti s Alison Liebling*. [online]. 2017. Dostupné z: <https://jinepravo.blogspot.com/2017/01/rozhovor-s-alison-liebling-z-university.html>.